

Маргарита
Ушакова

Чытыдымым чытенна

Ильш гыч

Депортаций (латин йылмыште *deportatio*) — ик але шуко еным вес мландыш але государствыш нангаймаш, тун шотышто, конвой полшымо дене ужатымаш.

СССР Верховный Совет 1989 ий 14 декабрьште Декларацийым луктын: «О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечению их прав». Российыште тидын нерген архив-влак умбач секретность грифым 2009 ий 14 ноябрьште (коло ий гыч!) гына корандыме.

«Кугу Отечественный сар деч ончычсо СССР-ысе депортаций Программе Красноярский крайланак 30 тужем окымеш нарийыме еным «пуэн». Эн ончыч тушко 15538 польский осадникым да Эрвел Польша территорийште илыше да тушеч куржшо 1459 еным намиен пуртымо. Лач нунын 1940 ийыште илаш мийымышт ты регионешто варажым совет этнический ссылкылан тунгалтышым ыштен. 1941 ий представительствылан тыгай ссыльнопоселенец-влакын у контингентышт дене кумдангаш да ешаралташ полшен: Касвел Украина гыч 3300, Белоруссий гыч — 6850, Прибалтикысе республикыла гыч — 8189 еным верандыме. Сар тунгалме деч вара куснен мийыше-влак эшеат шукемыныт. Красноярский крайыште эн шуко чотан контингентлан немыч калыкын представительышт шотлалтын — Юл гыч тарватен нарийыме 75508 ен лийын, Ленинградский область гыч 1942 ий апрельште 18895 немычым, вожге куклен луктын, Сибирь кундемыш нарийыме. Немыч-шамыч дене пырля саде область гычак 17837 финн ден ингерманландецым «куклым». 1942 ийыште январысе чатлама йушто кечылаште Красноярский крайыш спецпоселений статус почеш 24998 калмыкым верандыме. Сар пытыме жаплан тушко эше «фольксдойче» ден «оуновец» группылам депортироватлыме. Икымшышт специальный Черногорский лагерыште шкаланышт верым муыныт гын, ве-

сыштым кундемысе районласе яллашке колтеныт. 1940-1945 ийлаште спецпереселений амал почеш Красноярский крайыш 180232 еҥ миен лектын. Нуным пеш оперативно тышке-тушко шалатыл пытареныт, а тиде верысе орган-влакын толшо калыкым вашлияш ямде улмышт нерген палдарен. Тынар шуко еным депортироватлыме пашам эрта-рен, вара нунылан илыме верым пуэн кертмаште кугу рольым НКВД орган-влак модыныт. Ты годымак польский «осадник» ден беженец-шамычым умбал яллашке верандыме гын, моло «военный» контингентым верысе калык деке суртлашке, ешлашке дисперсно (возможность их нахождения в исходном состоянии неопределенно долгое время) илаш пуртеныт. Регионын экономический кўлешлыкшылан кўра спецпереселенец-влакын илыме географийышт чўчкыдын вашталтын. Нунылан шке шочмо йылме дене мутланаш чарыме. Шылын куржшо айдеме коло ийлан тюрьмаш петырналт кертын». Тыге возен историй науко кандидат Елена Леонидовна Зберовская шке «Спецпереселенцы в Красноярском крае» (1940-1950 годы)» диссертацийыштыже.

1941 ий 1 октябрьлан учётшыто 936547 переселенец шоген.

Кокла Юл гыч Красноярский крайыш 23006 ешым нангайыме.

* * *

— Шого, шого, Иван! — кычкыралше айдемын йўкшым нигон денат от луго — вет тудо пошкудет да адакшым колхоз председатель.

— Адак мо ыси? — Савырныш Иван, окшаклен, поктен шуаш тўчышў Николай Егоровичлан шинчаваш шогале. — Мом тынаре пижынатше? Адакат Куким имне вўташ нангаен шогалтыктынет? Ом пу! Маленат от керт — чиялтыман тарантасышкет вашкерак кычкен куда-лыштнет? Мыйын икшывем-шамыч Куки деч посна илен огыт керт. Чома нунын пелен кушкын. Мом йодмо, колхозыш пурымем годымак чыла пуэнам.

— Тый веле ушан улат да? — сангасе пўжвўдшым кидтупшо дене ўштыльў Приступов.

— Угыч тўналат? — Шыдыжым кўргеш ишаш тўчыш Иван. — Мый граждан сарын окоплаштыже тийым пукшышым, а тый шинельын пушыжым ўпшынчын отыл: йолышкет куэ турым лўмынак волтен шуышыч, «нестроевойыш» савырнышыч, ватетын леве помыш кўргыштыжў, чызе воктене, шылын шинчышыч. Вара председатель лийнет ыле? Лийыч...

— Айда-ян, ўчашена, Иван, талгыдым кудывечет гыч луктам да нангаем! Ачатын, Епим Ортемен, пел кечыште ниможат ыш код. Почела пўртым пужен, пырняж йотке вес вере кусарен шындыме да угыч нўлтымў, школым тушан почмо. Ватыж дене когыныштым кулаклан шотлымо, Уралыш колтымо. Тый тугеже кў улат? Во-о-от! Кулакын эргыже. Властын йодмыжым колыштшаш улат.

— Ачай ден авайын ме шымытын улына, вич эрге да кок ўдыр. Оралте коклаште мемнан пашам йот еҥ тошкыштын, ыштен огыл — ме шке ситенна. Пуйто от пале лиеш? Йўдшў-кечыже, нойымым шотлыде, чыланат тыршыме. Эрге-шамычым посна лукташ, нунылан пўртым чонен пуаш шонымыжлан кўра мо ял гыч луктын колтеныт?

Йошкар шуным корем гыч нумалын, кок шүдө тўжем кермычым калыпеш ме, шке кырен киен, конгам опташ ямдылен улына. Ача-авам кучыктен колтеве, кертыч. Шижим — куанен коштыч тыят! Чыным калык ойла: «Комбо деч курныж ок шоч». Айдемын кидше могай улмым аклен, тудым судитлыман, ең амбарысе ларлаште шўраш пырче марте метерка дене ўштын коштман огыл. Ефимовмыт тукум келге вожан — куклен луктын от сенге. Миен шуо мо кеч вуйышкет?!

Вучыдымын, Иван пошкудыжын кудыр ўпан вуйжо гыч картузшымын корт руалтыш, кудаш нале, капка ончылно шогышо куд нергеан у мончалык пурам шола кидше дене нўлтале, да вуйчиемын йымакше пыштен, пурам мўнгешла волтен шындыш.

— Налын кертат гын, Куки тыйын лиеш. Уке — мутетлан рошот!

Савырнышат, кудывечышкыже пурен кайыш, капка тўкым шолт петырыш. Шыде койдарчык мутшо-влак дене Николай Егорович шочынак пырля модын кушмо лишыл йолташыжым корштышо верже гыч чот шелын пуыш. Пала — кудо могыр вечынла сусырыш кўзым кераш.

Иван мутланаш йўратыше ең огыл. Такшат таче утым ойлен кышкыш. Ала огешат кўл ыле? Кид йымаке логалше ўштервоштырым туге шолен колтыш — сарай йымачын чыве-шамычат трук лиймышт дене кэк-кок-кых веле шоктышт, тўрлў могырыш куржын пытышт.

* * *

Кок арня гыч Ефимов Иваным ялсоветыш шўдыктышт да кок суткаште погынен ямдылалташ, Памар станцийыш поезд шогымо верыш жапыштыже мияш, нигўлан нимом умылтараш огыл манын кўштышт. Мўнгыш толмеке, Анук ватыжлан кўчыкын мане: «Пытышна. Кулакын эргыже улат манын, нангаят. Ең йодышташ тўнгалеш, вербовко почеш Красноярский крайыш илаш каена, ман. Икшыве-шамычланат тыгак умылтаре». Вольык ден сурткайыкым, кудыжым ашнаш пуэден, весыжым шулдо ак дене ужален, кок шорыкым шўшкылын, кўжгў карда кўргышкышт тыгыдын пўчкедыме шылым шырдан семын шинчалтен оптышт. Куким йўдым суас ялыш вўден каен, сай палымыже Ильяслан кодышт. Анук, руашым шуктен, кинде сукур-шамычым кўэште.

Виш кодымо омса гыч эр марте мардеж ыш коран, тукум вож нерген шарнымашым лонго. Кече нўлтмеке, шыпланыш. Мом каласышашым ушештарен ситарыш да алже пытыш докан? Иктыланат тудым колышташ жап лийын огыл.

Пелен налшашлык вургем ден ўзгар кум возыш шынгыш. Шкешт латкандаш ментым станцийыш шумеш йолын ошкедышт. Латкуд ияш Абрам, латныл ияш Зоя, латкок ияш Витя, лу ияш Вера Ефимовмыт ужатымылан нимат ойгырен огытыл: аваштын шинчавўдым ўштмыжў, ачаштын йўк пуыде, тамакым чарныде шупшмыж нерген, тыгак куш каят, кўлан тушто кўлыт, ыштат шоналте. Йывыртеныт гына. Нунылан чылажат онгай лийын.

Пакчаште парентге лукде шоген кодо, у суртыштын окна-влак-

шым ышт пудале, тугак кодышт, сокырым ыштымышт шуын огыл. Көгөн сравоным Иван күсеншыкыже пыштыш.

* * *

Мемнан ешыште Сибирь ужашысе илыш лостыкышт нерген каласкалыше лийын огыл. Кочам гын, ты тема деч йөршеш корангын. Южгунам гына иктаж-көн «Те вет ала-куш, Сибирь мландыш, миен коштда» манме годым ковам «Ме гербованный улына» манеш ыле. Гербан печет кагазыште шоген гын, конешне. Мый шкежат умылаш, тышеч-тушечла эре йодышташ төченам, но ешемын кужу корныштлан тўрыс радынам сўретлен сенген, аклен моштен омыл.

Ик йўдым авам дене коктын ыжна мале. Посна нелылык возомыйынат чонешем. Тылеч вара тудым мыланем нумалаш пўрен.

* * *

«...1940 ий. Август, — ойлаш тўнгале авам. — Памар станцийыш Йошкар-Ола могырым нылле товарный вагонан поезд толын шогалын. Волжский районысо ялла гыч тудын воктеке калык погынен. Эшелоннын каже вагонышыкыжо ныл-вич ешым варандыме. Ужатышыже чот шортыныт, кайышыже, шукуышт, нимом улыдымыла, шып лийыныт да вагон кўвареш шке ешыштлан верым айлаш төченыт. Ме, кудытын, Ярамарий гыч кок еш, ава-ача-ўдырышт, чылаже тыгак кудытын улыт, Карай гыч ава-ача да кум эргышт, эше Кавий кугыза ден Ольош эргыже ылыч. Ме нунын дене пырля лийна. Варажат ойырлен огынал. Кўварыште шкенан тўшакым да моло вургемым шарен маленна. Ик ўдырамашын лўмжө чот онгайын йонген — Емыш. Энеж ден емыш кўмө годым шочын улмаш. Тудо эртак йоча-шамычшым эскерен, начас туныктен каласен колтен: «Киндым чывыштыл ит коч, пышт койын ит шинче! Кугу сөтөй улат, а со толыкет уке». Мутланен, нунын ялыште кōм палыме нерген кылта мучаш родо улмынамат пален налме. Эргыже Мишук чот шем шинчан. Йым-йым тугае. «Чызе шōрым лўштен, аза шинчаш оптенам. — Воштылын Емыш акает. — Пўргўсын пуымо волгыдылыкшым шемемденам, шем чакырыш савырыктенам». Тыгеат ыштылыныт ожно.

Тўгө лекташ вагон лукуышто ик онгам кўрышт корандыме: вожылмет-мочет, кает да шинчат, шке пашатым ыштет.

...Поездна пеш эркын каен. Каже останковышто я ик кече, я кокыт, южо вереже арнямат шоген. Чарнен шогалмекыже, калык урмыш кышкалалтын. Орат веле, вигак тугай пайрем тўнгалын: кō мо дене кертеш, шокта (мандолинет, гармонет, балалайкет, кўслеат койын), мурышыжо мура, куштышыжо кушта. Поснак самырык тўшка веселитлен.

Республикысе тўрлө кундем калык (чурик вуян ўдырамаш-влакшым первый гана ужынам) чили концертым ончыктен: Звенигово район — шке семжым, Волжский район — вес ойыртом койышыжым, Морко вел адакат чот кертмышт дене кугешненыт. Пуйто нигөн ойгыжат лийын огыл — шонен орам.

Меат өрдыжеш кодын огынал, потомушто Абрам изай, мый да Витя шольым мөнгыштат балалайке дене шоктен улына, концертлаште участвоватленна. Витялан ачай гармоньым налын пуэн. Кудо гыч лектын кайыме годым инструментым корныш налаш огыл манын тумайышт, ачай тудым ялысе ик марийлан ужалынежат ыле, а Витя гармоньым йүр вүд погымо печкеш нале да шуыш, шкеже кыралтме деч лүдө да оралте үмбаке күзен шыле. Мом ыштет тудын дене? Ночко гармонь пөртөнчыл леведыш үмбалам кошкеш пыштыманак кодо. Налыныт докан, мемнан уке лиймеке...

Поездым салтак отряд ужатен миен. Воляш лекме годым мемнам оролен, куржмо деч эскерен, мөнгешла шичме годым шотлен пуртеныт. Корнышто колышо лийыныт: ик вере, шонгыен, вес вере — черланыше йоча. Саде отрядак нуным и тоен.

Тыге ме тылзе гыч Красноярск олаш миен шуына. Күртныгорно станций гыч чыланам пристаньыш нангайышт. Марий-влакым тушто «Анастас Микоян» лүман пароход вучен. Вагонлаште кужу жап пырля лиймылан көра үдыр-каче-шамычше келшашат, таңымат кучашат тўнал шуктеныт, мужырын-мужырын веле шогылтыт. Вургем кылдыш, сондык, чемодан-влакым вич баржыш нумал оптышт. Ен-влак пароходыш күзышт. Палубышто тыгак мурен-куштен каеныт, пароходым ик ганат уждымо-шамычше, меже, тунаре йырак ончыштынна, вараже шўйнат ярнен пытен.

Енисей ден Ангара энэрла ушнымаште вүдлүдыкшө поргем се-мын кү-влак үмбач йоген, кум менте тораш мўгырымыжө шоктен, мўндыркө шумеш күшкыла вүд шыжыме койын. Тиде верыш шумо деч ончыч калыкым пароход гыч волтышт, тушан команде гына кодын. Пароход деч ныл баржым ойырен кодышт, ончыч иктым вончыктарышт, вара весе деке пөртылыч. Тыге ме йўдвоштлан серыштак кодынна. Йырваш тайга, шудыжо күкшө, лөза. Тулым олтенит, тулото воктене ырыктен шинченит. Кечывалым шокшо, а йўдым сайынак йўштө. Изиракше тул воктеч коранаш лўдыныт, а мужыр үдыр ден каче, мөнгешла, улак верым кычалыныт. Шке семынышт амалкалышат улыт ыле. Авай воктене Витя ден Вера пызнен малат, мемнан Абрам изай картузешыже пычкемыште изи колятулла йўлышө мўшкыран шукш-влакым поген пижыктылын, пушенге ден шудо лонгаште выж-вуж-вуж коштыштеш, йол йымалныже кукшо укш тодылалтеш, шытыр-шотыр лоч шокта. Йўдшө пич шеме, от пале, мо тушто тарванылеш. «Маска! Маска!»— кычкырат, тул декыла куржыт. Ме Абрам дене элнен каен воштылына. Йўкын огыл, шып лўнтена. Пален налыт гын, кыренат шуат адак. Ёндаалташышт эрыкым ыжна пу.

Эрдене тайга нимат лўдыкшын ыш чуч: кайык-влак мурат, кече шыргыжеш. Кедр воктене пеш пөрдина. Пўкшым кочнена. Вует комдык кая — тунаре күкшө пушенге. А эгеле-влакше ўжыт, онгарат: «Керт-ян, нал!» Тугайыш күзет, пожале. Витя веле ур гае, начас укш гыч укшыш удыркален күзен кайыш да мыланна эгеле-шамычым күрышт кышкеш тўнале. Шудо коклаште кычал киена. Вара тунаре саде пўкшым кочкын улына, утыжденат ала-мо лийын: южышт укшинчашат тўналеве. А шкеже кишан пытенна вет: нигузе ок ойырло, умша, кид, тувыр — чыла киш.

Пароход уэш вич баржым поче-поче шупшеш. Гыде-гудо палубеш верланена. Ачай эртак тамакым шупшеш, ала-мом семынже шонкала, шинчам корандыде, кужу жап вўдыш онча, ең мутланымым ни ок колышт, ни ок пелеште.

Серла воктене верланыше ял-влак коклаште ятыр менге. Ик вере икмыняр ешым волтен кодат, вес вере адак шогалыт, фамилий-влакым лудыт. Теве Каменка лўман села койылалтыш. Сер тура тугае, ни-могай пристанят ок кўл: палубо гыч пашмам вигак мландыш шуат и воло веле. «Ефимовмыт, те тышан кодыда!»— маньыч. Тусо калык мемнам вашлияш лектын. Куд ешым волтышт. Эше шкет толшо Кужер руш пырля волыш. Барже гыч вургемым наледышна. Ик кугу тўшак вўдылкам монден коден улына. Каен умбаке. Тўшакшат керек, кўргешыже кугу ора фотографий-шамычым пыштыме ыле. Нунышт ыжал. Ешнан историйже Ангара покшелан йомо.

Каменка покшелан онга дене кужу ўстембалым ыштен ямдыленыт. Кў мом кертын, кўэштын, шолтен конден. Колжымак нигунам ом мондо. Кужалын жаритлыме, коптитлыме. Тыгайым нигунамат ужмо да кочмо огыл. Мыланна энер серыште шогышо пуста пўртым ойырышт. Окнажак индеше. Пўртын ончыл пўлемжым горнице маныныт. Ангараш шке йолем дене висышым-шотлышым: шўдў наре тошкалтыш лие. Энер пеш писын йога, пундаш марте вошт коеш, но ий гай йўштў, нигўн йўштылмыжў шуын огыл.

* * *

Ачай ден Абрам мом мўнгыштў ыштен моштеныт, тыштат тугай пашашкак коштыныт — имным кычкеныт. Каменкыште колхоз нимо денат ойыртегалтын огыл. Ял илыш — ял илышак. Пасу мўндырнў, туштак мален илат, туштак кочкаш шолгат. Лач киндым пелен нангайыман ыле. Изиракше ялеш кодын улына. Шонго Кавий мемнам, йочашамычым, орола. Тудо ожно салтакыште коштмыж годым пекарьлан служитлен. Мый Кавий кугызай деч киндым кўэшташ тунемым. Ольошлан кўра такшат эртак пеленже пўрдынам. Иктангаш улына ыле вет.

Когылым кўктен луктын, шовыч кылдышеш кылденам да полевой станыш ачам, авам да изамлан пуэн колтенам. Тиде мый ыштен моштенам манын, ачай первый семын ўшаненат огыл. Вара веле ойлен: «Аваже, энерташ йўрале ўдырна кушкын шуын, аман». Кавий кугызай нуным адакат куандарен: «Мыланем сай шешке лийшаш: мутым колыштеш, шинчаш ончен, чылаланат тунемеш — толык лектеш ты ўдырда гыч». Шкеже пондаш лонгаш шыргыжалмыжым шылтен шуктен.

Каменка села воктене кугу тугай курык шоген. Тудын йымачын изи энер йоген лектеш. Ангараш ушна. Тудын гоч вончен коштман. Авай пашма гоч вончымыж годым яклешт пуренгаен, ийын моштен огыл, мыжер веле шарлен да вўд ўмбалне кучен. Тыге авай утлен кертын. Кенезым Каменкыште калыкым ужалтын огыл. Шыжым кедр эгле, турнявўчыж (тушто ты мўрым «журавины» маныныт), понгым погаш калык вужге коштын.

Телым вара икте-весе деке шинчаш кошташ тўнгалыныт. Тыгай

кас-шамыч эн онгайын эртенит. Уремыште йўштö шўлышым налеш, тыгайым кузе чытыман манын шонымо. Кылмыше Ангара мучко тер кыша. Кенежым тышке вўд дене гына логалаш лиеш, телым адак саде энгер ўмбач гына. Тайга гоч корно лийын огыл.

Ик руш еш Сеничевмыт дене поснак келшыме. Нуно шке мемнам ўжыныт, мом кертмыштым шунен пукшаш төченит, чаманеныт. Марий кундем нерген палымышт шуын. Озавате Нина Романовна, яндар йўкан, муро-влакым мыланем туныктен. Ала-могай калыкмутымат пален. Ом мондо тачат лопшудо нерген умылтарымыжым. Шкенам Отымбалне коршанте дене модын, икте-весе ўмбаке кышкылтын, воштыл коштынна. А тыште ты кушкылым пагаленыт. Нина кокай дечак колынам:

Корнями лопуха лицо мой —
будешь с красой. На зиму их копай,
Ешь, да Бога вспоминай.
Вокруг дома разведешь,
Как захочешь — так возьмешь
Ешь печеным, ешь сырым,
Были б помыслы добры.
Зимой чай с лопухом попивай,
Летом голову накрывай,
На зиму лютую запасай
Красивой станешь — не гордись,
Черной работы не страшись...

* * *

Верысе калык тыматле койышан да мутланыше лийын, мемнам, толшо-шамычым, обижаен огытыл, марла мутланашат чарыше ыш лий, умбал начальстве ок кол. Пошкудышто вургемнам ёрын онченит, меже вет марий тувыр дене коштын улына, мыжерым чийыме.

Ачай хот йёсланен, мөнтгыш кайыме нерген мутым луктын. Манын: «Анук, мый кызытеш шкет каем. Мийымешкыда, шошым паренгым шынден ямдылем. Ярашке кузе чыланат каена?» Авай шортеш, ме нимом ышташ ёрынна. Лекте да кайыш, ала-көн тереш шинчын кайыш. Мый ачай пелен каяш тарваненам ыле, но парням хот пуалын, шўяш тўнгалын, садлан кодаш перныш. Вургемымат оптен ямдыленам ыле.

Кайыш, а авай йөрлө, ушым йомдарыш. Пыкше кынелтен кертна. Мом куча, кидше гыч велеш. Абрам Богучан олаш бухгалтерлан тунемаш пурыш, тутат кайыш. Шошо тольо. Авай мемнамат корныш тарваташ шонен пыштен. Ачай деч ниногоай уверат уке. Ик йўдым авайым Ангара сер гыч муын кондышна. Шунгалташ шонен пыштен улмаш, витне, кычкыра: «Ива-а-ан! Молан шуэн кодышыч?! Йомам тышан, Сибиреш! А-а-а!» Йўкшым мардеж нангая, энгер вўд мушкеш. Тайга ок вашеште...

* * *

Шошо шуо, Ангарасе ийын шаулен, хот мўгырен, шаланыл кайымыжым ончашат шучко ыле. Вара, кунам вўд яндареште, Кужер руш

Меркушев, эше кок икшыван ўдырамаш мыняр улошо оксашт дене пушым налыныт. Аваят пуэн. Чылаже индешын саде пушыш шинчын улына, пушлан неле. Иктат шот дене ийынжат моштен огынал. Но шочмо вельш шўм шупшын, кеч судитлышт, кеч кучышт — каена и паша пытен манын шоненыт кугыен-шамычшат. Йоча-влакше эре вўдыш ончена: могай гына кол тушто лийын огыл! Огыт лўд, шолыт, тыштуш коштыт. Кўшнў, сопкылаште, уждымо пеледыш пеледеш, чот мотор, шкеж деке ўжмыла коеш. Канаш шогалмеке, колымат кучена, Ольош дене коктын пеледышымаат кўрын волтенна, но нуныжо вигак лывыжгеныт. Шочмо мландыштышт гына илен кертеныт.

Энгерын эн шучко йогынжо гоч каяш посна ужатышым-проводникым тарленыт. Кузе савырнен вочмо огыл? Илышаш кечына улмаш, товат.

Красноярск олан пристаньыш шумеш вара ала-могай изи пароход дене эше кайышна. Пристаньыштак илышна. Туштак сар тўнгалме нерген колына. Кажне йўдым — облаве, пўрўен-шамычым поген нангаят. Авай Карай Кави кугызан Ольош эргыжым вургем лонгаш шылтен, шке эргыжла арален кийыктыш, но утарен коден ыш керт, садикте кучен нангайышт. Мыланем Ольош шўмешем пернен, мыят тудлан келшенам. Йыгыр пачала коштынна. Чаманен улына, фронтыш колтымына шуын огыл. Ай, сай рвезе ыле! Ош ўпан, чалка шинчан. Лывырге тугае. Кайымыж годым шортынам.

Авай, ала иктаж-мом налаш шонен, пазарыш кайыш и тушеч нимо деч посна пўртыльў: оксажым, документшым чыла шолыштын луктын налыныт. Куш пурен кает? Кочкаш кўлын. Шужен улына. Шорт, ит шорт — шинчавўдет ок полшо. Олаште нигўм пален огынал, чыла мыланна йот ыле. Пелен пристань онгаште илен-мален-чытен кийыше-влакын шкеныштынат нимоштат лийын огыл.

Тыштак, пристаньыште, мемнам Минусинский районыш пашаш погышо айдеме верештын. Авай адак ала-могай кагазеш кидпалым пыштен. Куш адак шупшкедыл коштыштат, авай? Угыч пароходыш, Енисей дене Минусинск марте, тушечын имне дене, Шошино ял марте. Ындыжым ик пўртыштў Звенигово районысо Наёк лўман ўдырамаш, тудын кок ўдыржў Зина ден Олюк пырля илаш тўнгална. Парентым шолтена. Шолшо вўдым опталман шерывўчыж шокшо паренте дене моткоч тамле. Кедр пўкшнат лийын. Ме шкеже тайгаш кедр эгеле деке каен огынал — пуэныт.

Келшыме, нимогай шомак да монь лектын огыл. Марий улына вет, пуйто ик ешлак илыме. Первый гана похоронкым Наёк кидеш ужынам. Печатян тыгай изи кагаз лостык айдемым тыге вашталтен кертеш манын, нигунам шонен омыл: вигак мотор гыч сынже шемеме, ик йўдыштў кумло ияш самырык ўдырамаш шонго куваш савырныш. Икшыве-шамычлан ачашт колымо амал дене окса пособийым конден пуышт, а Наёк мыланна тудо окса дене гитарым налын кондыш.

* * *

Витя эртак колым кучаш куржталын. Тоя мучашеш вилкым кылден шында и мокшинчым шуралтен луктеш да мўнгыш куржеш, чыма

урем мучко, а колжо вилкыште почангыштеш. Икана камвозын, сер воктене тупшым удырен волен каен, эшежым рок ўмбакыже сўмырлен. Ме кычал мийышна, воктекыже Лакиш, мемнан ашныме пий, ок намий. Пыкше кўзыктенна. Шольым ушым йомдарен, тувыржо кушкедлыл пытен, коваштыже ныгыльген. Пий Витян тупшым нулен, нулен пытарымешке тудым ыш тўкалыкте. Вара гына мўнгыш пуртен пыштенна. Тўрланыш, коваштыже кушко. Лакиш эре кровать пелен малыш. «Пий умша воктен ида кошт — пурлешат», авай шекланен.

Авай Шошино деч латкок ментге тораште улшо пасусо станыште тырша, мый шыдангым сомьлышо звеном вуйлатем. Рушла тунам сайын-ракак мутланаш тунем шуктенам. Шкем гаяк ийготан латкум ўдыр икшыве-шамыч дене пырля пашаш каена але пўртылына, эре мурена. Нина Романовнам шарналтен, тудын мурымо мурым муренам, верысе ўдыр-шамыч шуйдараш полшеныт. Поснак «Шем курныж» мыланем келшен. Мыйын звеномым пырдыжгазетеш моктен возеныт.

Суслик-влакым канаш шогалмеке поктылынна. Нунышт онгай улыт: шўшкалтат и угыч рожыш пурен каен йымат. Шыдангын сортшо «Мимтура» маналтын. Тыгай шыдан гыч йонгыштымо ложаш дене кинде путырак тамле лийын. Ложашым ончыч шоктыт, мо ситаш кодшыжым, шоктышым, вўдеш лугат, шўр гае лиеш. И тидым шокшо верыште шогыктат, опарым ыштат, вара нўштылыт тушанак. Руаш тугае чапле, кеч кузе кучылт, шуйкале, тувраш марте шуйна, но низаштат ок кўрл.

Кок йолташ ўдырем, Зоя Бузунова ден Мария Саффа, эн лишыл ыльыч. Мемнам ойыраш лийын огыл. Маруся, суас, шеме, кўрен шинчан, санташкыже ўпшў онгын-онгын велеш, Маруся — шуко йочан еш гыч. Мый нунын деке чўчкидын коштынам. Зояже кажне ойлымо мут почеш воштылын, тугай тудын койышыжо ыле. Орадат огыл шке, но шуко воштылмыжо ўрыктарен.

Шошино селаште сар деч ончыч улан илыше калык лийын. Колхоз поян, тўрлў роскотым чыла шке ўмбакыже налын, калыклан сайым ыштен. Мутлан, иктаж-мом ургынет, лўмын ургызо уло. Материалым намиет, виса да урген пуа. Тудлан трудодням тўлат. Портышкем йўрышымат, печкем ыштышымат колхоз кучен. Шорыкым ашнет гын, колхоз кўтўш колтет. Кўтўжў шыже марте мўндыр чодыраште кочкын ила, тельлан поктен кондат. Ушкалымат тыгак онченыт, но ушкалым лўшташ коштман лийын, имне дене ўдырамаш-шамычым лўмын тайгаш ушкал лўшташ коштыктеныт, вара шўржым пеленышт конденыт.

Шошино Енисейыш йоген пурышо Туба энгер воктене верланен. Мый Тубан келгытшым висынем ыле, тўрштылым, вўд йымаке пурен, пундашым кидем дене кучынем ылят, пыкше илыше кодым, пуренгаем ыле вет орадешем. Кум ганажлан кузе лектын кертым — омат шинче.

Авайлан ты колхозышто неле да йўсў лийын. Шыжым фермыште дояркылан пашам ышташ тўнгале. Тушто Полина лўман ўдырамаш авайым чот шыгырен, тўрлын мыскылен, шўр лўштышышкыжў шўкым оптен. Тиде ок сите — шкежак енгын киндыжым шольыштын да авайым чыкен. Содыки кучалтын, доярке-шамыч Полинам ферме гыч кожен луктыныт, авайым пыдал налыныт.

Авайлан трудодняжлан верысе тыгыде арбузым пуэныт, мөнгыш-как намиен коденыт. Мемнан паша гыч чыланат погынымешке Вера нуным чыла кочкын. Шкетын... латиктым. Авай перенат колтыш, туна-ре когарген. Вера шортеш. А мо толкышо полдалге дене? Изи вет, латик ияш. Вара ойлен-ойлен, руж воштылаш тўнгална. «Вера — сөсна ведра!» манын шўжарнам лўмдылна.

Шошинон вес мучаштыже (а урем иктаж кум менге наре шуйна, кужу) Провой кундем гыч мийыше-влак иленыт. Мый Варя лўман ўдыр деке эре коштынам. Тудо мыланем келшен. Тыгай шып ўдыр, кужу ош ўпан, онгайын мутланьше.

Мийышым ик кечын, ончем — нунын пörтыштö илыше йоча-шамыч чыланат руштшо гай шинчылтыт. Мо тугай? Варя пеленышт коштыштеш: «Мый шудын шере вожшым муынам, нунылан пукшенам». А йоча-влак тенгыл гыч камвозаш тўнгалева, чарныде воштылыт, йошкарген пытеныт, почаныт. Мый Варялан манынам: «Пу мыланемат, шольым ден шўжаремлан пукшем да тыйла вара нуным ончен, воштылам». Ошкылам мөнгыш, саде вожетым пурлын ончем — шўвалам. Шерым изинек кочкын кертын омыл. Ну и пукшышым: Наёк акайым, кок ўдыржым, Витям да Верам. Изиш лиймеке, кудыжо мален колтыш, кудыжо мураш тўнгале, кудыжо пырдыжыш удыркала. Йöра эше, пошкудо руш ўдырамаш мемнан деке ала-могай сомыл дене мийыш. Ох, и лүдö вет! Куржо, шöрым кондыш, чылаштым йўкташ пиже. Теве «тамле» ман — орадыланет улмаш. Мемнан Вера пелен вара кум йўд оролен шинченна. Шўжарем чот орланыш, шинчаш тўрлö янлык-кат кончен, тувыраш гыч шукш-влак велмыла чучын да мойын. Авай мыйым вурсен, шортын, Вера тыгаяк кодеш ман лўдын. Мый шкежат чот коляннышым. Тау Юмылан — эртарыш содыки.

1941 ий шыжылан ме, Зоя Бузунова, Маруся Саффа да мый, Минусинск олесе педагогический училищыш экзаменым сдатлышна, мемнам налыч, тунемаш пурышна. Общежитийыште илаш тўнгална. Шошино гыч Минусинск марте витле ментым йолын каяш кўлын. Авай нимо денат полшен кертын огыл, пеле шужышо коштынам. Талон дене пукшат ыле, но пеш шагал. Скрипка дене шокташ тунемаш кумылан лийым. Инструментше училищынак лийын.

* * *

1942 ий, март. Мыланем латкуд ий теме. Паспортым ышташ кўлеш — ялсовет гыч справкым йодыт. Директор Шошинош колтыш, «Справкым кондо, тыште паспорттым ыштена» мане. Мынар ментгыжым йолын, ала-мочолыжым попутный машина дене, но селаш мийышым. Ялсоветеш кок марий ўдырым вашлийым. Вавук ден Феням. Нуно Марий Элыш пörтылаш тарваненыт, документым погат. Сар кая, посна ўжмаш деч посна Сибирь гыч огыт колто. Ўдыр-шамыч рушла начарын палат, сандене мыйым пеленышт каяш агитироватлаш тўнгалева. Чо-нем выр-выр: кайынемат, лўдынамат, тунеммемат коден каяш ыжал. Минусинскыште колхозын да ялсоветын справкыштым паспорттым ямдылыме отдельш намиен пуышым. Первый паспортмлан куаненам, вет документан лийме шуктен. Ончем: Вавук ден Феня олашке толын

шуыныт, колхозын тыште кучымо посна пörтыш пурат. Ужын шуктышт адак. У-у-у, тўнгалыч: «Зоя, тарване, кудыш каена!» Маленат шым керт, пörдал пытышым. Кузе лияш? Паспорт эрла-кумышто гайыште лиеш, но вет «вызов» манметшым кушан муман? Пропускым Касвелыш нигö тыглай йодмо почеш ок пу.

Онгайже трук лекте, нигузе шонен омыл. Колхозын кучымо пörтыш ўдыр-шамыч деке мийышым. Нунын дене пырля, ик пöлемыштак, Шура лўман ўдырамашым тогдайышым. Тышкыла товарный эшелон дене толмо годсек тўсшым шарнем. Мутланымынам колын да ойла: «Зоя, мыланем Марий Эл гыч кагаз-ўжмаш толын, тушто родо-тукумем хлопотаеныт, но теле ваштареш кок йоча дене, эшежым, окса деч посна кужу корныш тарванаш шекланем. Миен огына шу ме. Йомына...» Шура шортын колтыш. Вара угыч шинчавўдым ўштылын мане: «На тыланет тиде кагазем. Каен кертат гын, кае, ўдыр-шамычланат ўшанлырак лиеш, нимом шотым огыт му, рушла начарын умылат. Осал кидышкат логал кертат». Мөнтгысö шоныш дене корныш огыт лек, тушто вес уш кўлеш. Налым кидышкем саде документым, нимо тушто утыжо уке. Пеленем улшо тетрадь гыч ик листам луктым, копийым шке лўмешем возышым. Печатьше дене кузе ынде лияш? Ўстембалне шогышо чернила ате шинчашкем перныш. Нöлтальым, ончыштым, пундашыжын кугытшо печать дене ик форман. Пера дене чернилам чыкал луктым, ате пундашеш йыгкалышым да у «документешем» шындышым. Тышеч-тушеч таңастарышна. Тугаяк, лач пуйто вўд логалын да изиш амырген. Раш огыл. Йöра ала? Эрлашын паспортым налым, вара тудо справкем пырля пыштышым да пропускым ыштыше пунктыш миенам. Кодо, маньыч. Кайышым. Чытырен пытышым, судитлат, кучен каят ман коляненам. Эше сутка эртыш. Миен шогалынам кугу черетыш, өрткымом дене шке фамилиемымат толык дене колын ыжым мошто. «Ефимова! Спишь ты там что ли?! Некогда мне тебя сто раз вызывать! На тебе твой пропуск!» Кужу, анысыр, торешла йошкар корнан кагаз лостыкым кучыктыш. Ура! Справкемлан инаненыт. Уремыште тörштыл налым, йырак савырнылым. Педучилищыш куржым, директор Усманов Адгам Ганеевич деке пурышым. Тудо мыйым нимо денат колташ ок кöнö. Шортам, сөрвалем, эсогыл ала-момат шонен луктедем. Чаманыш, витне. Озан олесе педучилищыш тунемаш кусарыме нерген отношенийым возен пуыш.

Авай деке нигузе миен толын ом шукто. Жап уке. Поезд расписаний почеш кайыман. Шошиныш писын серышым возышым, конвертеш пыштен колтышым и — вокзальш. Вавук ден Феня мыйым вучен шуктышт. Нуно коктынат йыдалан да мыжеран улыт, мыйын ўмбалнем — тошто пальто, йолыштем — тумыштыман портышкем. Кочкаш йöрале шкемын нимозмат уке, ўдыр-шамычын кок кило наре агытаноравондо гыч погымо да коштымо мör (верысе калык тудым кўчыкын «боярке» маналеш), изишак сукарашт уло.

Корнышто кияш веле вием ситен, потомушто мўшкыр корштен, йыжынем лийын огыл. Ўмырыштем тетла саде мöрым кочкын кертын омыл, тунаре йыгыжген шуктенам.

Новосибирскыш шуна. Вокзал кок пачашан, у. Калыкше, калык-

ше! Шолеш. Билетым ужалыме кассан залыште тунаре шыгыр: ни пураш, ни лекташ. Кум тылзе денат вучышо улыт, маньыч. Кошьштам и колам: «Кö черет деч посна билетым компостироватлынеже, вагон гыч мланде шуйым ястараш полшыза!» Удыр-шамычлан умылтарышым и ушандарен кертым, коньшт. А куш пурет? Икмыняр доброволец дене пырля кок вагон шуйым ме йудвошт ястаренна. Эрдене ия гай шемем пытыше, лудыкшо тусаныш савырнен улына. Тау — мушкылташ йоным ыштышт да изи пычырик моклака шовыным эше пуышт. Пыкше шкенам эрыктен, свежангын лекмекына кочкаш пукшышт. Ой, шокшо шуржö пуста пагарлан тыглай огыл, а полек лийын.

* * *

Свердловск марте пыкше шуна. А туштыжо йоршеш ушет кая: адакат тунаре калык. И йырваш... марла мутланыше ен-влак. Ныллымше ийыште кайышет монган-монгышкышт портылаш точат. Кок-кум йочан да монь улыт, нунышт кочкаш кучат, шортыт. Ик сукур кинде — коло вич тенге. Тудым налаш ситале мемнан оксана уке. Лач пелйудлан уло калыкым уремыш поктен луктыт, чатлама йуштыштö лулеге марте кылмен пытет, а нуно ик шагат кударым мушкыт. Кум сутка вокзалыште пернылна. Но йон адак мемнам ыш коран: паша лекте. Почтовый вагонла гыч посылке яшлык-шамычым шым пужвуд лекмеш нумал кийышна. Озангыш кайыше поездыш шынден колтышт. Ты корнын мемнам нигö ыш пукшо. Кок кече гыч мый Васильево станциеш волен кодым, Вавук ден Феня Йошкар-Ола велке кайыше поездыш Озангыште куснышаш ылыч...

Марла Васьсола манеш калык ты Васильево олам. Тушеч Отымбал марте латкандаш ментгым йолын каяш кұлын. Поран уштеш, йуд, ошкылаш неле, лумым имне дене коштмо корнеш чот шынден. Йырым-йыр чодыра. Кузе лудалтын огыл? Пире лектын кертеш манын, шоналташат тептерем ыш лий. Кытынсола марте пыкше шуым. Ачайын Ониса шужарже тушто илен. Капкам кырем, окнам перкалем. Огыт поч. Конешне, поро ен кө тыгайыште коштеш? Кычкырем, кылме окна гоч огыт кол. Вара ала-кудышт лектыч и почын колтымекышт, камвозым. Шупшын пуртен, кудашын, конга ваке кұзыктен пыштышт. Паленат огытыл первыйже. Кок ий ужын огытыл вет, кушкынам, вашталтынам. Да и кушеч трук толын лектынам, шкетын? Кушто молышт? Йодышышт ятыр погынен. Ониса акай деч ачайын трудовой фронтышто — Васьсолаште пырня волтымаште — улеш манмым колым. Палет я. Кычал пурем ыле.

Отымбаке пел ик менте нарыжымат корем гоч вончаш мыланем неле лийын. Миен шуым шкенам суртыш, а тушто Великие Луки ола гыч эвакуироватлыме руш удырамаш ила. Поктем — ок кае. Савырнышым и кайышым кочам деке. Шонго Ортеме ссылке гыч толын, но йолжо гангренам, чот чурия, сарыште коштшо Пöтр луман изирак эргыжын ватыже тудым ончен. Мыят тушто илаш тунгалым. Пешыжак польшкаленат кертын омыл, кылмымуж дене черланышым. Конгавалне киём, чот чытырем, чачай ойла: «Комагаже веле ынже сұмырлен волен кае». Чу, шонем, колемыс, кудывечыш лектым, каралын

шунгалтым, кынелын ом керт. Енгай нӧлтыш. Вара эрдене эрак, кунам мемнан-шамыч малат ыле, шы-ы-ыпак лектым, изишак шкемым сайракын ты часыште шижынам, Карайыш авамын аваже деке ошкылаш шонен пыштышым. Ныл менгым пел кече каenam. Камвозам, мландыште кием, кылмаш тӱнгалмем шижамат, виеш кынедам, адак пеле нушкам, пеле ошкылам. Павай деке шуым содыкиште. «Ой, Зоюкем, ой-ойжат, кольым Сибирь гыч толметым, со миен ыжым шу, а тый уна тебе куш шуынат. Мый тыйым йол ӱмбаке начас шогалтем», калтак почеш калтакым вудыматен, мыйын кумда онан тентгылыште кийыдем жапыште ковам тошкыштеш, ямдылкала. Конгаш олтыш. Кугу ленеж пундаш уржа олымым оптыш, ленеж кӧргыш пӱкенем шындыш, кӧршӧкым шӱдырен луктын, шолшо вӱдым оптале да мыланем пӱкеныш шинчашем полшыш. Йолемже вӱдыш ок шу. Одеядене йырак вӱдыльӧ, вуем веле тӱжвалан кодыш. Пӱжвӱдем урын йога. Леваш тӱнгалме семын тул гае ырыше кӱ моклакам, одеялым торалтен, ленежыш шуа. Чож шокта, пар кӱза. Тыге толаштарен пытарышат, вара лектым, койкыш возым, ӱмбаланем кӱжгын левед оптыш. Эр марте малenam. Икмыняр кече Карайыште иленам. Черем пуйто лийынат огыл...

Ик йодыш эртак ушыштем пӧрдын да, шым чыте, манам: «Кули павай, авайын йолжо молан тыгае кугун эмганыше палан улеш?» Ковамын каласкалымыже авамым пугырак чаманаш таратен.

— Мемнан Анок тунам тый гастрок ийготышто ыле,— ойлен шонго ӱдырамаш.— Йолешыже сӱван лектын. Мый, ньомойжо, ялысе ик «эмлызым» ӱжын толым. Тудо Анокын чот пуалше, но нигузе пудешташ тарванаш шоныдымо кокша ӱмбалам шовыным йыгыман межым, пычалтарым, шинчалым ӱмбалам оптен, йӱдлан пидын шындыш. Кузе чытен Анокшат? Ай, кычкырыш... Эрдене руден ончална: сӱванат уке, тудын олмышто йоллу ошын коеш — шылге кочкын...

Тыге эмлыме шол. Врач уке, мом моштымо, тудым ыштыме. Тыйымат тебе акрет годсо йӧн почеш тӧрлатышым, уныкам. Чеверласен, тауштен, ковамым ӧндалын, ошкылым шкенан ялыш. Отымбаке толым, а чайы коллен. Орланен ситарен...

* * *

Ачайын пагарже пужлен, тудым больницыш пыштеныт, ег гоч уверым колтыш. Кажне арня вуеш тудлан кочкашыже нумалыым.

Абрам Отымбаке йолташыжлан серышым колтен, а тудыжо фронтышто. Мыланем Оська изайын аваже тудо серышым конден кучыктыш. На, манеш, изат воза. Тыге мый Абрамын адресным пален налым и вигак возен колтышым кузежым-можым. Тудо Корей границыште служитлен. Туштак шке пелашыжым вашлийын, Шура енгай салтак улмаш. Ешым чоненыт, кум ӱдырышт шочын. Но тиде але вара-рак...

* * *

Военкомат гыч мыланем повесткым колтеныт. Волжскыш колхоз машина кайышашым паленам, лачеш тольо, тудын дене шинчын кудалыым. Пурен шогалыым военкоматыш, а коридорышто — иктаж коло

наре ўдыр. Иктыштат огыт пале, молан ўжыныт нуным. «Челябинский областысе стройкыш колтышаш улыт», — ала-кушечла солныш. Комиссийыште шинчыше ең-влак кокла гыч марла иктат ок мошто, шогалымат, кусараш полшаш тўналым, вара кунам фамилием лудын кычкыралыгч, мый улам манам. «Молодец, — маныт, — полшышыч мыланна сайын». А мый ваштарешышт: «Шкет илыше айдемым нангаяш правада уло мо? Ачай трудовой фронтышто нелын сусырген, эмлыме верыште почангеш, авай ден шўжарем Сибирьыште улыт, изам — Корей чекыште». Каласкален пытарашат эрыкым ышт пу. Повесткем кид гычем налыгч да возен шындышт: «Не призывать!» Мўнгыш колтышт. Утлен кодым.

Толынам кудыш. Пенгыде омо дене мален колтенам. Пошкудо гыч ашнаш кондымо каза кум пачам ыштен. Кокытынжо коленыт. Иктыжым нулен, коштен, пеленже пыштен, арален. Мыйжын вольык ончашат тептерем лийын огыл. Ашнынем ыле. Э, когаргенам вет шканем шке. Колхоз гыч вич ушкалым поктен конден, кудывечыш пуртен шогалтышт: «Ончо!» Нунышт тунаре жапым йодыныт: лўштенам, пукшенам, ўмбалым погенам, ўйым шўшкынам, торыкым коштенам. Вара чыла колхозлан сдатленам. Тиде ок сите, ала-кў чоген, пуйто мый тоен кодем да шкетын кочкын киём.

Ну вет! Йылман улыт вате-шамыч. Иктым пален огытыл: мый шўрторыкым умшаш чыкен кертын омыл. Проч ом коч ыле. Тергаш комиссий тольо. Чыла кычал коштыгч. Сдатлышаш кўршўк деч моло нимоат уке.

* * *

...Шошым йырангеш парентгым, чунгылам, кешырым, киярым да шоганым шынденам. Чыла шкет толашем.

Энгекым от вучо, тудо шолып шенгеш. Колхозын урлыклан ашныме ўшкыж, Мишка лўман, шенгечынла пурен, капкам ирен, вич ушкалге луктын колтен. Тек кочкын коштыныт. Эрдене лектым и чуч йўрлам. Тунаре ыжал емыжем. Когаргенам, шортам. Нальым кужу тоям, Мишкам лышт лупшышым, тоя кўрлмешке. Тунам тудо эше нимомат мыйым ыш ыште.

Йўра, поктен луктым, кўтўш кайышт. Кастене ушкал-шамыч пўртылын огытыл. Кычал каем, а нуно умбал пасушто коштыт. Мишка пеленышт. Муль ончале ўшкыж. Шўмемлан шуй чучын колтыш. Савырынышым да ошкылым. «Кеч ия лийже!» — шоналтышым. Трук савырнен ончалым — ўшкыж почешем мия. Шандерей корем тўрышкыла куржым. Тура тугае сирлем сер. Нигуш пураш. Мунчалтен, шун лийын пытен, волен кайышым ўлыкў. Вес серыш удыркален кўзен гына шумым, шўлешт ситарен ом керт. Ужам — толын шогалын серыш ир янлык гай Мишка, кужу-ун мўгыралтыш. Ончыл йолжо дене рокым удыра, моклака-шамыч ала-куш шумеш чонештылыт, келге лакым ыштен шуктыш да, савырнен, идым могырыш кудале. Идым орол Семон вара каласкален: «Пўртым тўкыж дене удыра, пўртўнчылым сўмырен, шырпын шалатен кышкылт пытарыш. Окнашке ончен, туге мўгыралеурмыжале — верешемак колем, шонышым. Тиде ок сите, кошташ кон-

ден оптымо пырчан уржа кылталам иктымат ыш кодо, тўрысnek шала-тыле, тавырлыш. Мочол зиян тудлан верч колхозлан лие».

А тўналгыже умбачын, «Уно тылат!» манмем гыч. Мыйже туткар тыге лиеш манын шонен моштенам мо? Ятыр йонгылышым лач шкет илен толашымемлан кўра ыштылынам. Кажне йодыш дене пошкудыш от куржтал вет. Мыскылен пытарат, кўлеш гын. Кече еда молан-гынат ылышын корштарен туныктымыжо пайдале лийын.

— Зоя! — кудывече гыч шоктыш. — Лек-ян вашкерак!

Лектым, ончем — Корсаков Оська шога. Тудым, фронтышто эмганышым, госпитальыште кийыктен улыт, тўрланаш мўнгыш изишлан колтеныт. Шкеже явыген пытыше, какши могыран, гимнастёркыжў ўмбалныже шарлакан кечылтеш, мардеж шўкен нангая айдемым — айдеме тунаре чаманаш йўралыш савырнен, калтак.

— Мо лие мо? — йодам, ночко кидем ончылсакышеш ўштам.

— Нине йолагай-шамыч тыйын йыраг гычет шолышт нумал кочкыт, а тый тудымат эскерен от шукто!— Оська мыйым вурсаш шуын пиже.— Тынаре толашыметше ыжал. Кучышым иктыжым. Урвалте тич оптен. Ястарыктышым да поктен колтышым. Мий, поген пурто киярет ден шоганетым.

Ик пўрт гоч кум акак-шўжарак - Элександра, Маня да Ониса— илат. «Колхоз пашаш коштына! Ида суди! Кунам шкаланна жапым аныклен кертына?» — шургат. Оськанын шыдым лукшо-шамычет нимомат пакчаш огыт шынде. А мыйын чыла уло, вет ачай декат нумалман, вара эре шкенаш-шамыч толын лекмым вученам, шапашем улмо дене кугешненам. Ырыктарынем огыл мо! А нунын деч ны серыш, ны увер, иктаж-могай пычырик шўраш пырче кугытым кайыкат огеш кондо. Нимом палыде, кечылам эртараш пугырак йўсў. Лач йўратыме Ольошем деч серыш фронт гыч толеден. Кушто улмем палыде, Отымбаке первый серышым колтен. Шижмыла, «Боевой листок» газетымат поген пыштенам: тушто Ольош, вуйым пеле савыралын, чодыра лонгаште пундыш валне шинча да моткоч мыланем гына лишыл, конга гыч лукмо кўршўкысў шолтымо шўрўмбал гай таман тўрвыж дене шыргыжеш. Тудын нерген шуко возымо огыл. Фото йымалне лудына: «Сержант Алексей Гаврилов пишет письмо домой». Луктам, ончем, пыштем. «Ольошем, корреспондентше огеш пале, тыйын шке суртет уке, ныллымше ийыште, ачат дене коктын Карай гыч кайымекыда, пўртда пундаш марте йўлен пытен. Кавий кугызайымат Сибирешак поген пыштыме...» — йўкын манам да серыш возаш шинчам. Ыдырвуя тулык вате шотеш ылыш мыйым кучаш тўналеш манын, кў шонен кертын? Ольошын фронтеш колымо нерген кагазымат мыйын лўмеш колтеныт, пеленже серышем улмаш, тушеч салтак йолташыже-влак адресем налыныт...

* * *

...Кок парентым конгаш кышкал коденам. Пасу паша гыч пўртылым, саслонгам почым — уке. Кўчымў парентым нўжын, лепошкам ыштенам ыле, ўстембалне тарелкам пушта. Шуженак малаш возым. Вара

палдарышт: фронт гыч толшо, Отымбал гоч эртыше Карай марий пурен лектын...

Бригадирлан сайленыт, самырык нӱргӱ ушемат шотыш налын огытыл. Бригадыштем — индеш ўдырамаш, иктыже, тудо ок сите, мўшкыран да пӱрѣн лўмым нумалше — Микулай. Кид дене пырчым кышкен, шалатыл, пасушто ўденна.

Микулай нерген кеч-кунамат тўрлым ойлат ыле. Эргыжлан ўдырым налме годым сўаным капка ончычшо ужатен колтен шоген кодын. Шым менге торащ, Тошнерыш, ўдырын ялыш, сўан миен шуын — Микулай тушто нуным вашлиеш, манеш. Чўчкен-мурен савырнылмеке, шешкылыкшым Отымбаке налын толыныт... шке капкаже ончылно Микулай шоген.

Мӱнгыж гыч иктаж-куш каяш лектеш, кум гана шке йырже пӱрдын савырна и... пурак веле тўргалт кодеш — чыма. Мыняр ияш улмыжым палаш ок лий: нугыдо пондаш, чал шинчапун — йымачше чоя ончалтыш, а ўмбалныже эртак кечеш ошемше тыште-тушто кушкедлыше тошто фуфайке ыле (тидыжым мыят шарнем, эргыже мый денем ик классыште тунемын).

Микулайын икымше ватыже колен, кудым тудо чот йӱратен. Вара ўдырамашым конден, но садет кок тылзе илен и ойырлен каен. «Йўдым эртак ватыжын лўмжым кычкыра», — енлан умылтарен.

Кокымшо ўдырамаш ныл тылзе илен. Ындыжым Микулай ял калыклан тыге манын: «Ватем сай огыл, кочкаш шолтен ок мошто».

Кумшым налын, тутат пел ий гыч каен. «Пакчаште нимаат ватемла мланде пашам огеш ыштыл», — амалым муын.

Нылымшым конден. Тидыже идалык илен, вара тудым поктен колтен. «Ни ватемла чиен ок мошто, тудынла муралтен ок латештаре, ни могыржо, мыняре кучылтам, садак икымше ватемын гай ок чуч».

Ўпшым шкеак таракан тошкалтышла тўредеш, а пондашым ок тўкӱ. Воштыл колет.

Колтем иктаж-могай сомыл дене, кая да йомеш. Кычал коштын муам, а тудо пасу тўрыштӱ мален кия. Когартара ыле, йӱрдымӱ марий.

* * *

Пеш кукшо яндар шыже. Конгаште тул йўла. Ўпем окна ваштареш шерын шогем. Кудывече могырым янда гоч эрге икшыве мыйым онча. Ала-мо лийын кайышым. Витя шольым! Вашке куржын лектым, а тудын ошкылаш йыжынже пытен. Нумал пуртышым, нелытше аза наре вельла чучо. Вургемжын ончычсо тўсшӱ палат огыл, тунаре лавыран. Пыштышым мый Витям кумда олымбаке, тонедышым пуышым. Шкеже чуланыш лупшалтым: кӱршӱкеш вўдым темышым, тул воктекыла шўкал пуртен шындышым. Тувыр мушмо пу волым пӱртӱнчыч кондышым, а вўд уже ырен. Туж-ж опталым, кидем чыкышым — когарта, чытыманым ыштышым да Витя ўмбач чыла кудаш шуэн, пеле малышым волыш пуртен шындышым. «Лазырге», — манам. А вара ужам — вўд койын шемемеш. Ой, адак вес кӱршӱкеш вўдым ырыктышым. Изи йочала мушкым шольымым. Тудо нимомат огеш ойло, мыят. Авайын тошто вынер тувырешыже вўдылалым, кроватьыш нангайышым.

«Вүдым пу, акай», — пыкше мане Витя. Подылтенат толык дене шым керт, тунамак мален колтыш. Кок сутка малыш, ыш кынул. Пеленже шинчам, чаманен, вуй гычшо ниялтем, йүкде шортам, а көргем лүшка.

Паренте лукмо жап вет. Пакчаште йырантым пургед шогем. Витя лекте. Саде чиктыме марий тувырым чиен, шкенжыным, могай дене толын пурен, йүлалтышым. А весым эше урген шым шукто. Кужу урвалтеш йолжо пүтырнылеш. Латвич ияш рвезылан тынар ийготым нимо денат от пу: кодын огыл могыржо. Мылам полшынеже, пел ведра паренгым нөлталеш да камвозеш. Кече ончалын, Куван кенгеж шокшо. Тошто олым ора үмбалам возын, Витюкем мала.

Кугу ешна гыч мүндыр Красноярский крайыште авай ден Вера шүжарем кодыныт. Нуным вучаш адак паша. Уремыште 1944 ий...

ВИТЯН КАЛАСКАЛЫМЫЖ ГЫЧ:

«Мый уремыште модын куржталынам. Лач чыган-шамыч имне дене каят. Руалтышт, шындышт да нангайышт ала-куш, тайгаш. Авай — пашаште, куш лиймем пален кертын огыл. Намийышт сип чодыра кокласе посна шогышо пörтышкышт. Тушто илышым шошо марте. Куш-таш нунынла туныктышт, сурт кокла пашам ыштыктышт, имныштым пукшенам, вүтам эрыктенам. Нунынла умылаш тўнал шуктенам ыле, но палдарен омыл, рушла мутланенам. Минусинск могырыш кайыше ик корно гына лийын, тудо могырыш эре онченам, йүдшө-кечыже Отымбал нерген шоненам, йолташем-шамычым ужмем шуын. Авай деке куржам гын, нуно уэшла миен лектыт манын шонышым, вет Шошино селам палат, суртым муыт — угыч шолыштыт. Но мыйым чот күтеныт. Чапле кочкышым эртак кочкынам. Пучымышышто үй ийын коштын. Шочшан лийын огытыл, а мый, шемалге-кудыргалге үпан, сур шинчан рвезе, нунылан келшенам.

Шошым тиде лие. Кынелыым эр. Конгамвак портышкемемым кош-каш пыштенам. А тушто чыган кува мала. Чарайолын лектым, пум конга ончыко ик гана пуртен пыштышым, вес гана лектым и пече гоч төрштен куржым. Поктат манын лүдынам. Шенгеке ончен-ончен, илыме вер гыч умбакрак коранаш вашкенам. Мочоло тыге куржынам, ом пале. Минусинск станцийыш миен шуынам. Тушто шүй оптымо яшлыкыште маленам. Кечывалым күчедыл коштынам. Ик салтак пилоткым пуыш. Тудым мый йолешем чиктен, йүдым эртаренам.

Малем. «Уф-ф» — ала-кө үмбакем шүлалтыш. Омьюа шым умыло, садлан, Лакиш мыйым муын, шонышым. Ончет гын, йөршеш вес кугу пий. Руалтыш пулышем гыч, пел кидем умшашкыже пурен йомо. Шүдырен лукто мыйым яшлык гыч, шупшын нангайыш урем воктене. Машина-влак коштыт, ең-влак эртат, а йол үмбакем кынул шогалаш огеш лий. Намиен шуктыш милиций пörтыш, омсам шүкале да мыйым пөлем покшелан кудалтыш. Устел коклаште форман айдеме шинча. Кинде шултышеш сақыр моклакам пыштыш да пийлан кудалтыш: «Молодец!» Шүвылвүдемат нелын колтышым, тунаре кочмем шуын. Шонен шогем: «Пийлан пуа, а мыйын үмбакем огешат ончал!»

Возен пытарыш кагазшым, вуйжым нөлтале да йодо:

— Тый кө тыгай улат и кушеч?

— Авам Шошино селаште. Ефимова Анна Семёновна. Мыйын лүмем Витя,— вашештышым.

— Аха! Чечас тушко йынгырген йодам. Кызытеш вес пөлемыште вучалте.

Кокымшо милиционер мыйым посна омсашкыла шўкале. А туш-тыжо! Тўрлө ийготан рвезе-шамыч тич улыт. Шижинат шым шукто, чыла кўсенем терген лектыч. Нимом ышт му. «Кырен гына ынышт шу»,— лўдынам. Но пентгыде йўк кычкырале: «Ефимов! Лек-ян!»

— Кае тышеч, но станцийыш огыл, а Шошиныш. Аватын ушыжо каен — тунаре тыйым кычалеш.

Уремыш логалмекем, содыки адак станцийыш чымалтым. Лач военный эшелон каяш тарвана. Пытаргыш тамбурыш пырыс игыла кўзен кайышым. Часовой ужын шуктыш, кычкыра: «Слезай! Убью!» Тувырем кок велке шаралтышымат, шинчавўд йөре ваштарешыже кычкыралым: «Дяденька, стреляй!» Эркин пычалжым волтыш, поезд уже станцийым эрта. Тыге утлышым.

Мочол тылзе толмем, мыняр поездыш шылын кўзымем каласкалаш нимогай онгайже уке, акай. Озангыш шуым, кучышт, йочапөртыш нангаен петырышт. Мушкыч, пукшышт, тошто тувыр-йолашым чиктышт. Тушеч шыллым. Памар станций марте поезд корно дене йолын толым. (Кудло менге!) Паренгым пургед кайыме пасушто южгунам эше шокшо ломыж лонгаште шылын кодшо паренгым муынам да кочкынам. Станций гыч Шарача марте шуым, а тыште вара йомым да, Кожлалўваке логалым. Канаш шинчым ала-көн пөртөнчылан. Нералтенам. Шинчам почым — пий! «Ындыже тышан пыташ пўрен мо?»— шоналтышым веле, озаже лекте. Йодышто, Ортеме Ивановын эргыже улмем пален налмеке, мөнгө йолгорным ончыктыш. Тыге кудыш толын шуым...»

* * *

Авай ден Вера 1944 ий шыжым толеве. Ешна угыч погыныш. (Абрам изай деч посна). Кум орава улам оптен кайышна, кум шовыч кылдыш дене пөртылна.

...Вера мөнгыштат южгунам шинчашыже койшо янлык-влакым ончыктылеш ыле: «Вича-Чами (йочаж годсыла ўжеш), тебе оралте валне маска шинча, пеленже игыжат уло!» А тушто, конешне, нимат уке. «Орадет пытен огыл але, Вера», — манеш тудыжо.

Эркин-эркин пытыш вара. Төрланыш. Саде шудо вожетын кышаже тетла ыш палдырне...».